

В.А. КОЛЕСНИК,
доктор юридичних наук, професор
(Академія адвокатури України)

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПОВНОВАЖЕНЬ СЛІДЧОГО, ПРОКУРОРА, СУДУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Ключові слова: кримінальне провадження, примусові заходи медичного характеру, процесуальні норми, процесуальні повноваження, психіатрична експертиза.

Дотримання й забезпечення прав осіб з психічними розладами є показником рівня розвитку суспільства, його гуманізації, демократизації і водночас вказує на розвиненість правових засад існування певної держави. На окрему увагу заслуговує забезпечення прав таких осіб у випадках, коли їх діяння та наслідки таких діянь потрапляють у сферу уваги правоохоронних органів і потребують належної правової оцінки та застосування до психічно хворих осіб відповідних заходів впливу з боку держави.

Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законом України Про психіатричну допомогу, Кримінальним та Кримінальним процесуальними законами України передбачено можливість застосування примусових заходів медичного характеру лише до окремої й чітко визначеної категорії осіб, що страждають на психічні захворювання або мають певні вади психічного здоров'я. До того ж законодавчими нормами визначено правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою і захисту кожного від небажаних дій осіб, що мають розлади психічної діяльності чи психічні захворю-

вання, виходячи із пріоритету прав і свобод людини і громадянина й встановлюючи від імені держави обов'язки органів виконавчої влади, правоохоронних органів і суду з організації надання психіатричної допомоги та правового й соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади і потребують допомоги.

Примусові заходи медичного характеру не є заходами примусу, що застосовуються від імені держави за вироком суду, вони не несуть функції покарання особи за вчинене кримінальне правопорушення. Такі заходи є системою лікувальних, медично-профілактичних та медично-реабілітаційних заходів, що здійснюються у спеціальних лікувальних закладах психіатричного профілю і застосовуються до чітко визначеної категорії осіб виключно судом і відповідно до закону. Суб'єктами застосування таких заходів виступають фізичні особи, що досягли віку кримінально-правового впливу, але стан їхнього психічного здоров'я не дозволяє застосувати взагалі або на певний час заходи кримінального покарання за вчинені ними суспільно небезпечні діяння. З огляду на зазначені обставини, така

фізична особа є спеціальним суб'єктом, до якого і застосовуються спеціальні заходи кримінально-правового впливу.

Згідно з положеннями ст. 94 КК України, якою встановлено види примусових заходів медичного характеру, а також у відповідності до ст. 19 Закону України Про психіатричну допомогу, такі заходи можуть бути застосовані у вигляді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку чи госпіталізації особи до психіатричного закладу із звичайним, посиленним або суворим наглядом. Вид примусового заходу медичного характеру, що застосовується судом, залежить від характеру та тяжкості психічного захворювання в особи, тяжкості вчиненого нею діяння з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, що й визначає ступінь суспільної небезпечності певної особи, до якої можуть бути застосовані судом примусові заходи медичного характеру.

Порядок здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру встановлено Главою 39 КПК України, в окремих статтях якої визначено підстави для початку й здійснення кримінального провадження окремого виду, порядок здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру та щодо обмежено осудних осіб, розкрито обставини, що підлягають встановленню під час досудового розслідування, права особи, стосовно якої вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного характеру та можливості застосування щодо неї окремих видів запобіжних заходів, порядок призначення й проведення судової психіатричної експертизи, закінчення досудового розслідування у кримінальному провадженні та особливості судового розгляду й вимоги до ухвали суду щодо застосування примусових заходів медичного характеру або відмови в їх застосуванні та порядку її

оскарження. В окремих статтях даної глави викладені також важливі нормативні положення, які регулюють продовження, зміну або припинення застосування призначених за ухвалою суду примусових заходів медичного характеру, що може бути здійснено виключно в судовому порядку.

Окремий порядок здійснення кримінального провадження застосовується не до усіх категорій осіб, яким може бути призначено судом застосування примусових заходів медичного характеру. Досудове розслідування щодо осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності, здійснюється слідчим згідно із загальними правилами, передбаченими КПК України. Враховуються ті обставини, що такі особи, попри наявність у них психічних розладів або інших вад психіки, мають певний ступінь збереженості психічної сфери, який дає їм змогу хоч і не в повною мірою, але усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Під час кримінального провадження процесуальна дієздатність осіб з обмеженою осудністю щодо вчинених ними кримінальних правопорушень може бути компенсована за рахунок залучення захисника, який надаватиме їм необхідну правову допомогу.

Правильне й чітко визначене формулювання кожної процесуальної норми створює умови для її однозначного розуміння й правильного та однакового застосування на практиці. Натомість нечіткість або деяка неповна визначеність окремих процесуальних норм стає причиною їх невиконання, не повного дотримання важливих процесуальних вимог: помилкового застосування, що призводить до прийняття неправильних або неналежним чином обґрунтованих процесуальних рішень слідчого, прокурора, слідчого судді, суду. Виваженого підходу потребує і формулювання кримінальних процесуальних норм, якими врегульовано порядок кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Метою даної статті виступає здійснення аналізу окремих статей чинного кримінального процесуального закону, якими встановлено підстави й порядок здійснення кримінального провадження окремого виду і, зокрема, призначення та проведення судової психіатричної експертизи під час досудового розслідування та судового розгляду.

Згідно з положеннями ст. 503 КПК України, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється за наявності достатніх підстав вважати, що:

- особа вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, у стані неосудності;
- особа вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку.

За достатні в таких випадках підстави зазвичай вважають наявні в кримінальному провадженні висновки лікарів-психіатрів, в яких відображено психічний стан особи на певний період часу, що заважав чи заважає цій особі на час здійснення кримінального провадження усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Підтвердження справжнього психічного стану особи зумовлює потребу залучення експерта і призначення судово-психіатричної експертизи у встановленому для цього порядку.

Відповідно до положень ст. 3 КПК України, якими дається роз'яснення основних термінів Кодексу, кримінальне провадження – це досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Отже, виходячи з логіки зако-

нодавця, положення Глави 39 КПК України розповсюджуються і на процесуальні дії органів досудового розслідування, і на процесуальні дії суду в разі встановлення наявності потреби здійснення ними кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Достатність підстав вважати, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, у стані неосудності або що особа вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку може бути встановлена як під час досудового розслідування, що здійснювалося на загальних підставах, так і після його закінчення під час розгляду у судовому засіданні. А тому в окремій нормі кримінального процесуального закону, якою встановлюються підстави і визначається окремий порядок здійснення кримінального провадження, мало б бути визначено, що саме повинні вчинити органи досудового розслідування і суд в разі встановлення ними на певному етапі кримінального провадження обставин, які є підставами для здійснення кримінального провадження в окремому порядку. Проте в ст. 503 КПК України мова йде лише про обов'язок слідчого, прокурора, якими під час досудового розслідування будуть встановлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, винести постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовження його згідно з правилами, передбаченими Главою 39 КПК України. В якому саме порядку повинно здійснюватись досудове розслідування та які обставини підлягають встановленню під час його проведення докладно прописано в нормах статей 504 та 505 КПК України. Але як повинен діяти суд в разі встановлення ним таких підстав під час судового засідання і в якому порядку повинен продовжувати (і чи має продовжувати) судовий розгляд криміналь-

ного провадження, досудове розслідування якого здійснено на загальних підставах, законодавець в окремій процесуальній нормі не вказує.

За відсутності підстав повернути за результатами підготовчого судового засідання обвинувальний акт прокурору, який складений ним на підставі матеріалів проведеного досудового розслідування, та здійснивши підготовку до судового розгляду, суд має постановити ухвалу про призначення судового розгляду й провести його протягом розумного строку. Обов'язковості здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру нормами чинного КПК України не встановлено, встановлено лише окремий порядок проведення такого досудового розслідування. Отже, після прийняття кримінального провадження до розгляду судом усі обставини, що підлягають встановленню, повинні бути встановлені з використанням процесуальних можливостей суду. Суд не лише має можливість, а й зобов'язаний шляхом здійснення відповідних процесуальних дій встановити під час судового розгляду час, місце, спосіб та інші обставини вчинення суспільно небезпечного діяння або кримінального правопорушення, вчинення його цією особою, наявність у цієї особи розладу психічної діяльності в минулому, ступінь і характер розладу психічної діяльності чи психічної хвороби на час вчинення суспільно небезпечного діяння і після нього, а також усі інші обставини, передбачені вимогами ст. 505 КПК України. Не встановлення таких обставин під час судового розгляду не дає підстав для постановлення судом ухвали, оскільки це буде прямим порушенням вимог ст. 513 КПК України до ухвали суду у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Виходячи з викладеного, для усунення непорозумінь, а іноді й подвійного тлумачення вимог ст. 503 КПК України з визна-

чення підстав для здійснення судового розгляду кримінального провадження щодо примусових заходів медичного характеру, доцільно частину другу цієї статті після визначення зобов'язання слідчого, прокурора винести постанову про зміну порядку досудового розслідування доповнити словами, «а якщо такі обставини будуть встановлені під час судового розгляду, суд своєю ухвалою змінює порядок судового розгляду і продовжує його згідно з правилами, передбаченими цією главою». З цією ж метою назву статті 505 КПК України треба подати в редакції: «Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру».

Подібне значення має й тлумачення вимог КПК України щодо залучення експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи. Загальні підстави проведення експертизи визначені в ст. 242 КПК України, відповідно до положень якої експертиза проводиться за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду. На обов'язок слідчого, прокурора звернутися до експерта (експертів) для проведення експертизи під час здійснення досудового розслідування з метою визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності, вказано в п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України. Цю процесуальну вимогу конкретизовано в ст. 509 КПК України, якою встановлено порядок призначення й проведення психіатричної експертизи під час здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, а обов'язок залучення експерта для проведення психіатричної експертизи частиною першою цієї статті покладено, знову ж таки, на слідчого, прокурора.

Обов'язковість призначення судово-психіатричної експертизи є однією з особливостей здійснення кримінального провадження окремого виду і водночас слугує

забезпеченню вирішення низки важливих питань, які мають суттєве, якщо не вирішальне, значення для обґрунтування правильності прийняття певних процесуальних рішень слідчим, прокурором, судом. Основне значення залучення експерта до проведення судово-психіатричної експертизи полягає в тому, що призначаються примусові заходи медичного характеру і визначається їх вид виключно судом, але суд в ухвалі про застосування таких заходів в частині обґрунтування наявності в особи стану неосудності під час вчинення суспільно небезпечного діяння або встановлення судом захворювання нею на психічну хворобу, яка виключає можливість застосування покарання за вчинене кримінальне правопорушення, а також встановлення ступеню суспільної небезпеки особи, зумовленої наявними вадами психічного здоров'я, визначення виду примусових заходів повинен обов'язково спиратися на висновки психіатричної експертизи. Експерти-психіатри дають висновок відносно тих фактичних обставин, які розкривають психічний стан особи з позицій наявності або відсутності в неї у певні періоди хворобливого розладу психіки, його глибини й тяжкості, що зумовлює можливість усвідомлення нею фактичної сторони й суспільної небезпечності поведінки та можливості керувати нею як на час вчинення суспільно небезпечного діяння та проведення дослідження, так і на перспективу. Такий висновок розкриває по суті клінічну і психіатричну оцінку психічного стану особи, щодо якої можуть бути застосовані судом примусові заходи медичного характеру. Наявність стану осудності або обмеженої осудності, а також можливість застосування до винної особи покарання за вчинене кримінальне правопорушення суд встановлює на підставі повного дослідження матеріалів кримінального провадження і в межах своєї юридичної компетенції.

Підставами залучення експерта слідчим або прокурором для проведення психіатричної експертизи можуть бути лише

ті обставини, які встановлені під час досудового розслідування і вказують на підтверджені медичними документами факти виявленого будь-коли в особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання, дивацтва й неадекватність в поведінці особи напередодні вчинення суспільно небезпечного діяння, під час його вчинення або після нього, неадекватна поведінка особи, яку спостерігали слідчий чи інші особи і яка може вказувати на тривалі або короткочасні затьмарення свідомості, розлади сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті тощо. Про такі факти може повідомити під час допиту або в окремій заяві на ім'я прокурора чи слідчого сам підозрюваний, якому також надано право клопотати про проведення йому психіатричної експертизи.

Рішення про призначення судово-психіатричної експертизи під час досудового розслідування приймає слідчий, прокурор, який підбирає потрібні матеріали кримінального провадження та вносить постанову, обґрунтовуючи потребу проведення психіатричної експертизи й зазначаючи в ній відповідну державну експертну установу та перелік питань, що ставляться на вирішення експерту психіатру (комісії експертів).

Проте обставини, що визначатимуть потребу призначення психіатричної експертизи, можуть бути невідомими слідчому, прокурору, а встановленими лише під час судового розгляду після вже завершеного досудового розслідування. Окрім того, сама обстановка здійснення досудового розслідування може стати тим психотравмуючим фактором, що вплинув на виникнення психічного розладу в особи чи на суттєве погіршення її психічного стану після складання прокурором клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру. В такому випадку проведення психіатричної експертизи не лише має право, а й зобов'язаний доручити своїм рішенням суд, на що вказують загальні процесуальні положення ст. 242 КПК України. Але в ч. 1 ст. 509 КПК України обов'язок

залучення експерта для проведення психіатричної експертизи на суд не покладається. Водночас в частині другій цієї статті, де йдеться про порядок проведення стаціонарної психіатричної експертизи, вказується на те, що питання про направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи вирішується під час досудового розслідування – ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони кримінального провадження, а під час судового провадження – ухвалою суду. Отже, розробники цієї кримінальної процесуальної норми передбачали можливість призначення судової психіатричної експертизи судом під час здійснення судового провадження. З огляду на обов'язковість залучення експерта до проведення психіатричної експертизи під час здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, треба вести мову про те, що суд під час судового розгляду, як і слідчий, прокурор під час досудового розслідування, зобов'язаний залучити експерта для проведення судової психіатричної експертизи, якщо обставини для її проведення будуть встановлені під час судового розгляду.

На цій підставі приходимо до висновку, що зміст процесуальних вимог ст. 509 КПК України потребує уточнення. Для цього ч. 1 ст. 509 КПК України повинна бути викла-

дена в такій редакції: «Слідчий, прокурор під час досудового розслідування, а суд під час судового розгляду зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо ними під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, ...» і далі за існуючим текстом чинного КПК України. В такому випадку не виникатиме питання, чи зобов'язаний суд призначати психіатричну експертизу у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру або ж він повинен покласти такий обов'язок на органи досудового розслідування.

Висновком з викладеного може слугувати та теза, що кримінальні процесуальні норми, які сформульовані в конкретних статтях КПК України, підлягають точному їх дотриманню під час застосування усіма учасниками кримінального провадження, а для правильності такого застосування вони повинні мати чітко визначене формулювання вкладених у них думок законодавця. Окрім того, положення, що сформульовані у певній статті кримінального процесуального закону, повинні кореспондуватися з положеннями інших статей КПК, в яких розкривається порядок їх застосування у певній або іншій ситуації кримінального провадження.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются актуальные вопросы осуществления уголовного производства по применению принудительных мер медицинского характера, определения соответствующих полномочий следователя, прокурора и суда, вносятся предложения по изменению и дополнению отдельных статей действующего УПК Украины, которыми определены основания для осуществления уголовного производства отдельного вида и назначения психиатрической экспертизы.

SUMMARY

The topical questions of criminal procedure in cases of compulsory correctional measures usage, defining of appropriate investigator, prosecutor and court powers are examined; the suggestions to amend the particular provisions of criminal procedural code of Ukraine that define the grounds for administration of specified criminal procedure and scheduling of examination are offered

Рекомендовано кафедрою кримінального процесу та криміналістики

Подано 20.10.2013.